

OSMANLI AVRUPASI'NDA BİLİM VE DÜŞÜNCE

BİLİMLER, BİLGİNLER, ESERLER

Editör

Elif Baga

OSMANLI AVRUPASI'NDA BİLİM VE DÜŞÜNCE:
BİLİMLER, BİLGİNLER, ESERLER

Editör : Elif Baga

Araştırma : 06

Yayına Hazırlayan : Hanife Kutgi

ISBN : 978-608-4944-16-4

DOI : <http://doi.org/10.5331/EB04>

Yayıncı : IDEFE –Balkan Studies Foundation

Kapak Görseli : Bosnalı Matrakçı Nasuh'un Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, 1987 numara-
rada bulunan *Umdetü'l-Hisâb* adlı eserinden bir problem çözümü görseli. Altın, gümüş ve bakır
alaşımından yapılmış bir şamdanda hasar dolayısıyla oluşan kayıp sonrası kalanın yine altın, gü-
müş ve bakır cinsinden ayrı ayrı bulunmasının gösterimi.

Basım : Ajgraf Skopje, 500
Cair-Skopje, North Macedonia
1. Baskı, Üsküp, 2024

Adet : 500

© IDEFE

Bütün yayın hakları saklıdır. Bilimsel araştırma ve tanıtım i.in yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı
izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

IDEFE

Makedonska-Kosovska Brigada No: 32 1A, Cair-Skopje, North Macedonia

Tel: +38971472686

idefe.org

İçindekiler

ÖNSÖZ.....	ix
TAKDİM.....	xi
GİRİŞ.....	xiii

BÖLÜM I

MATEMATİK BİLİMLER

MAKEDONYA YAZMALARINDA RİYÂZÎ İLİMLER: GENEL BİR PERSPEKTİF ..	3
<i>Elif Baga</i>	
ANADOLU-BALKAN COĞRAFYASINDA TÜRKÇE İLK MATEMATİK KİTABI: TÜRKÎ HİSÂB	23
<i>İhsan Fazlıoğlu</i>	
MATRAKÇI NASUH'UN UMDETÜ'L-HİSÂB İSİMLİ ESERİNDE MİRAS TAKSİMİ PROBLEMLERİ.....	41
<i>Z. Tuba Oğuz Ceyhan</i>	
HOCA TAHSİN EFENDİ'NİN ESÂS-I İLM-İ HEY'ET ADLI ESERİNDE MODERN ASTRONOMİ	69
<i>Orhan Güneş</i>	
HARBİYE'DE GEOMETRİ: MANASTIRLI MEHMED RIFAT VE MATEMATİK ESERLERİ	87
<i>Zehra Bilgin</i>	

BÖLÜM II

DOĞA BİLİMLERİ VE COĞRAFYA

FARKLI AMA AYNI: MUHAMMED BOSNEVÎ'NİN <i>HAYÂTÜ'L-HAYEVÂN</i> TERCÜMESİ	113
---	-----

Ahmet Göksu, Fatma Afyoncu

CEHALET Mİ TERCİH Mİ? YANYALI ESAD EFENDİ'NİN <i>FİZİKA</i> TERCÜMESİ ÜZERİNE	147
---	-----

Mehmet Sami Baga

YANYALI BAŞHOCA İSHÂK EFENDİ'NİN MÜHENDİSHÂNE ÖĞRENCİSİNE TANITTIĞI FİZİK ALETLERİ	163
--	-----

Sena Aydın

BALKANLAR'DA BİR COĞRAFYACI: MÜNİRÎ-İ BELGRÂDÎ VE <i>SEB'İYYÂT</i> İSİMLİ ESERİ	193
---	-----

Kübra Taşdemir

BÖLÜM III

MANTIK, FELSEFE VE KELAM

YANYALI ESAD EFENDİ'NİN <i>TERCEMETÜ'Ş-ŞERHİ'L-ENVER</i> 'İNDE MANTIK BİLİMİNİN MAHİYETİ	211
--	-----

Harun Kuşlu

MANYASOĞLU MAHMÛD b. KÂDÎ-İ MANYÂS VE <i>HÂŞİYE ALÂ ŞERHİ'L-AKÂ'İDİ'N-NESEFİYYE</i> ADLI ESERİ	225
--	-----

Sami Turan Erel

BOSNALI HASAN KÂFÎ AKHİSÂRÎ'YE GÖRE ÖZGÜRLÜK VE SORUMLULUĞUN TEMELLENDİRİLMESİ	241
--	-----

Eşref Altaş

<i>ŞERHU AKÂİDİ'N-NESEFÎ</i> 'DE MUHAMMED NÛRÜ'L-ARABÎ'NİN EHL-İ HAK VE HAKİKAT YORUMU	255
--	-----

Ömer Türker

BÖLÜM IV

TASAVVUF, EĞİTİM VE İLMÎ ETKİLEŞİM

BALKANLAR'DA ETVÂR-I SEB'A GELENEĞİ VE LÂMEKÂNÎ HÜSEYİN EFENDİ'NİN <i>ETVÂR-I SEB'A</i> RİSALESİ	267
--	-----

İbrahim Erol

BURSEVÎ'NİN (K.S.) ÜSKÜP YILLARI VE <i>RÛHU'L-BEYÂN</i> 'IN BİR NÜVESİ OLARAK <i>MECÂLİSÜ'L-VA'Z VE'T-TEZKÎR</i> ADLI ESERİ	293
---	-----

Murat Sarıgül

ÜSKÜP MÜFTÜSÜ HASAN FEHMÎ EFENDİ VE <i>ZÜBDETÜ'T-TA'LÎM</i> İSİMLİ RİSALESİ	323
---	-----

Hatice Ayar

15-16. YÜZYILLARDA KITALAR ARASI İLMÎ ETKİLEŞİM: BALKANLAR'DAKİ İLMÎ HAYATA MEMLÜK COĞRAFYASININ ETKİSİ	343
---	-----

Esra Atmaca

BURSEVÎ'NİN (K.S.) ÜSKÜP YILLARI VE RÛHU'L-BEYÂN'IN BİR NÜVESİ OLARAK MECÂLİSÜ'L-VA'Z VE'T-TEZKÎR ADLI ESERİ

Murat Sarıg l

Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi

Giriş

Üsküp' n 6 Ocak 1392'de Saruhanlı Mehmet Yiğit Pa a öncülüğünde fethinden sonra¹ inşa edilen eserlerden biri de Baba Meddah Camii'dir. Kendisinin, Pa a Yiğit Bey'in hocası ve  eyhi olup pek hürmet gören bir zat olduğu ifade edilmektedir.² Bursevî ( . 1137/1725), Üsküb'e Celvetî halifesi olarak geldiğinde ilk olarak bu caminin avlusundaki bir hücreye geçtiğini belirtir.³ Bursevî, Üsküp'te ir at faaliyetlerinin yanı sıra muhtelif camilerde vaazlar irad etti. İsteyenlere zâhirî ilimlerle ilgili dersler verdi. Burada evlendi ve ilk eserlerini kaleme aldı. Altı yıl Üsküp'te, on dört ay Köprülü'de, ardından otuz ay Ustrumca'da kaldıktan sonra⁴ yine şeyhinin arzusu üzerine halifesi olarak Bursa'ya giderek (1096/1685) ir at faaliyetlerini sürdürdü.

-
- 1 Mehmet İnb  ı ve Eyüp Kul, *Balkanlarda Bir Türk  ehri Üsküp* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 15.
 - 2 Süleyman Baki, "Üsküp Meddah Medresesi ve Kapatılmadan  nce Yeti en Müderrisler," *Balkanlar ve İslam* içinde (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 272.
 - 3 İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*,  ev. Ramazan Muslu ve Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 389.
 - 4 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 397.

Şeyhi Osman Fazlı Efendi (ö. 1102/1691), ders vermeye ara vermesini, fakat vaaz ve irşada devam etmesini istedi.⁵ Hayatının büyük kısmını bu şehirde geçirdi. Kendisine gelen işaret üzerine vaazlarını Fâtîha'dan başlayarak devam etti ve yirmi yılı aşkın bir sürede en çok bilinen eseri *Rûhu'l-beyân* tefsirini vücuda getirdi.⁶ Onun bu tefsiri her ne kadar Bursa'daki vaazlarıyla teşekkül etse de temelleri Üsküp'te atılmıştır.

Bu çalışmada kendisinin Üsküp'te kaleme aldığı *Mecâlisü'l-va'z ve't-tezkîr* adlı eserinin *Rûhu'l-beyân*'ın nüvesini oluşturduğu ispatlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca *Tamâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl* adlı pek kıymetli hatıratı tamamen incelenmiş Üsküp ve sair beldelerdeki ilim, irşat faaliyetlerine ve hayatına yer verilmiştir. Ardından da *Mecâlis*'in tahlili yapılmıştır.

Mecâlis on iki fasıl altında yetmiş üç meclisten oluşmaktadır. Yüz yetmiş altı sayfa olup nüshada numaralar mevcuttur. Matbu haldedir. İnceleme, müellif nüshasından istinsah edilen matbu nüsha üzerinden yapılmıştır ve istinsah 1303/1886 tarihli dir.⁷ Aynı eserin 1266/1850 baskısı da pek çok kütüphanede mevcut olup, *Mecâlisü'l-mevâiz* ismi ile de kaydedilmiştir.⁸ Müstensih eserin Bursevî'nin Üsküp'e vardığı 1675 tarihinde yazıldığını belirtmektedir. Müellif yazmasına ve sair yazma nüshalara ulaşılammıştır. *TDV İslâm Ansiklopedisi* Bursevî maddesinde ve diğer çalışmalarda da eserin yazma nüshasının varlığından bahsedilmemiştir. Bursevî, bu vaaz kitabında dönemine göndermede bulunmamış, Üsküp ahali-sine hitap eden bir vaaz dili kullanmamış, eseri ilmî bir üslupta telif etmiştir. Bu nedenle kendisinin Balkanlar'da geçen günlerine dair değerlendirmelerinde *Tamâmü'l-feyz*'e adlı hatıratına müracaat edilmiştir. Çalışmada *Mecâlis*'in *Rûhu'l-beyân*'ın yazımında bir model, bir nüve işlevi gördüğü noktasına daha fazla odaklanılmıştır. Bu meyanda Bursevî'nin *Mecâlis*'te kullandığı tüm tefsir kaynakları tespit edilmiş ve ilgili kaynaklara kaç kez atıf yaptığı grafikler eşliğinde gösterilmiştir. Öncelikle *Mecâlis*'teki klasik tefsir kaynakları daha sonra da işârî-tasavvufî tefsir kaynakları, *Rûhu'l-beyân*'daki referansları ile kıyaslanmış, sayısal veriler eşliğinde grafiğe yansıtılmıştır. *Rûhu'l-beyân*'ın kaynak taraması *Mektebetü's-Şâmîle* programı üzerinden yapılmış ve sadece programın verdiği atıf sayısı değil, döküm olarak verdiği tüm sayfalara bakılarak, sayfalarda yer alan birden

5 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 413.

6 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 155; a.mlf., *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, c. 1 (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 451.

7 Bursevî, *Mecâlisü'l-va'z ve't-tezkîr*, İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Arapça Koleksiyonu, no: 245, yer no: 1303 H/1886, 176.

8 Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın sitesindeki veri tabanında yaptığımız detaylı arama-da iki farklı basım tarihine ait on matbu nüsha listelenmektedir.

fazla atıflar hesaplamaya katılmak suretiyle gerçek bir atıf sayısına ulaşılmıştır. Böylece daha önce *Rûhu'l-beyân* üzerine yapılan makale ve tezlerde takip edil-meyen bir yöntem izlenerek, tefsirin kitâbiyat yapısı ve buna bağlı olarak beyânî ve işârî tefsir yönü daha belirgin olarak gösterilmiştir. Özellikle işârî-tasavvufî kaynaklarına dair örnekler *Mecâlis*'ten matbu nüshadan görüntü paylaşılarak pekiştirilmiştir.

İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân* öncesi başka çalışmalarından bahsetmekte-dir.⁹ Fakat hiçbir *Mecâlis* gibi tertip edilmemiştir. Muhtevaları da farklıdır. Nitekim Bursevî, *Rûhu'l-beyân*'ın yazımı hakkında: "...Nazm-ı Kerîm'i tertip üzere nakletmeye başladım. Her meclisi alışılmamış bir üslûpla yazıya geçirdim..." derken *meclis* tabirini kullanmaktadır. Çalışma *Mecâlis* ile sınırlı olsa da *Rû-hu'l-beyân*'ın nüvesini oluşturacak ve yansıtacak başka bir eser görülmemekte-dir. *Mecâlis* konuya dair serlevha olan bir âyetle başlamakta; tefsir, hadis, tarih, kıssalar ve şiirler eşliğinde genişlemektedir. Bu yapısı itibarıyla *Rûhu'l-beyân*'ın üslubu ile bire bir örtüşmektedir. Çalışmamız, Bursevî Tefsiri'nin ve kendisinin müfessirlik sürecini ve müellifin Rumeli yıllarını aktarması açısından dikkate değer bir içeriğe sahiptir.

İsmâil Hakkı Bursevî'nin Üsküp Yılları

Tarihi kaynaklara göre 17. yüzyıl sürekli savaşların yaşandığı bir dönem olmuştur. Nitekim Bursevî de Sultan II. Mustafa zamanında Elmas Mehmed Paşa'nın askere vaaz ve nasihat etmek için daveti üzerine I. ve II. Avusturya seferlerine (1107- 1108/1695-1696) katılmıştır.¹⁰ 1650 yılında tâun-u ekber olarak kayda geçen veba, Üsküp'e de yayılmış halkı sıkıntıya soktuğu gibi devletin iktisadî gelirlerini de azaltmıştır.¹¹ Bursevî'nin Üsküp'ten ve dahi Rumeli'den ayrıldıktan sonra

9 Bursevî, Üsküp'te *Mukaddimetü'l-Cezerî* ve *Nuhbetü'l-Letâif* adlı eserlerini, Ustrumca'da *el-Fık-hü'l-Keydânî* üzerine bir şerh ve *Taşköprizâde*'nin münazara ve mübâhase âdâbına dair risalesine dair bir şerh yazmıştır. Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 390, 397.

10 Bursevî, *Vâridât-ı Hakkiyye (Vâridât-ı Kübrâ)*, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, nr. 86, vr. 229b

11 Murat Tuğluca, "Osmanlı'da Vergi İndirim Talepleri, Müzakere ve Uzlaş (1648-1687)," *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 80 (2023/2): 115-147, 111-113.

Bursevî'nin *Tamâmü'l-feyz* adlı hatıratında pek dikkat çekici bir hususa yer vermesi nedeniyle şu bilgiyi belirtmekte yarar görüyoruz. Osmanlı Devleti'nin duraklama döneminin başlangıcı olarak gösterilen 1094/1683'te Avusturya Seferi ve II. Viyana kuşatması öncesinde Macar kralının, sultan ile sulh yapmak için gönderdiği elçinin teklifini Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın geri çevirip, ehl-i heva kimselerin desteği ile sultanı savaşa teşvik etmelerine karşılık Osman Fazlı Efendi'nin buna rıza göstermediğini belirtir ve Efendi hazretlerinin tutumunu şöyle anlatır:

1689'da şehir Avusturya tarafından işgal edilmiş, gelecek Osmanlı ordusuna karşı şehri savunamayacakları bir ahvalde oldukları için zarar vermek ve korku yaymak amacıyla Üsküp ateşe verilmiştir. Bu yangında pek özenle yapılmış camiler, tekkeler ve diğer yapılar önemli hasar görmüştür.¹² Avusturya işgali sonrası çıkan düzensizliğin korunmaya çalışılmasının zorlukları nedeniyle kadıların görev süreleri kısa sürmektedir.¹³ 18. yüzyıl ilk çeyreğinde şehirde devlet düzeninin bozulduğu, eşkıyalık ve sair suçlarda artış vâki olup devlet görevlilerine suç isnatları görülmektedir.¹⁴ 1706'ya varınca Üsküp ve civar beldelerde veba tekrar baş göstermiştir.

İsmâil Hakkı Bursevî'nin yaşadığı dönem bu ahval ve şerâitin içinde geçmekteydi. Kendisi Celvetiyye şeyhi Osman Fazlı-i İlâhî'nin (ö. 1102/1691) halifesidir. Bursevî'nin beyanına göre şeyhi Osman Fazlı Efendi, zamanındaki medreselerde ilim, dergâhlarda ise hayır kalmadığını düşündüğünden tasavvufî eğitimle birlikte zâhirî ilimlerle ilgili dersler de verir, ümmî olan kimseyi halife tayin etmezdi.¹⁵ Bursevî'yi de ilk görev yeri olarak Üsküp'e görevlendirdi.¹⁶ Kendisi 1063

“Şeyhim ve Senedim hazretleri bu sefere râzı olmadı. Hatta vezire uzun uzadıya bir mektup yazdı. Mektupta “*Bir toplum kendisini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez.*” (er-Ra’d, 13/11) âyetiyle birlikte buna dair bazı güzel sözler yazmıştı. Fakat Hz. Şeyh’in bu hatırlatmalarını dinlemeyen vezir, kararında ısrarcı oldu...” Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 263. Bursevî'nin kaydettiği bu hadise, Osmanlı tarihinde etkili olan Timur mağlubiyeti öncesi Emir Sultan Hazretlerinin Yıldırım'a ikazları ya da Hacı Bayram Veli'nin II. Murad'a İstanbul seferini erteletmesi ve zaferin Fâtih ve Akşemseddin'e nasip olacağını belirtmesi gibi, Osmanlı tarihinde önemli bir kırılma noktası olduğu belirtilen II. Viyana kuşatması öncesi Osman Fazlı Efendi'nin uyarıları, büyük mürtişler tarafından gerekli tavsiyelerin yapılageldiğini gösterir niteliktedir.

12 İnbaşı-Kul, *Üsküp*, 22.

13 İnbaşı-Kul, *Üsküp*, 202.

14 İnbaşı-Kul, *Üsküp*, 213-225.

15 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 219. Bu tutum, 17. yüzyıl sonları itibarıyla dinî kurumsal yapılara dair içten yapılan bir eleştiri ve ıslah çalışması olarak gayet dikkat çekicidir. Kaynaklara göre Osman Fazlı Efendi, Rumeli, Anadolu ve Hicaz bölgelerine yüz elliye yakın halife göndermiştir. Bkz. Sakıb Yıldız, “Atpazarı Osman Fazlı,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: TDV Yayınları, 2022), 85.

16 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 388. Bursevî, Osman Fazlı Efendi'yi Kıbrıs'taki sürgün zamanında ziyaret etmişti. Bursevî o sıra kırk yaşındadır. Şehyi, kendisini “Hüdâyî'nin halifeleri arasında senin gibisi çıkmadı” diyerek övmüştür. Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 548. Nitekim Bursevî, kendisinden sonra kolun baş halifesi olmuştur. Bursevî'nin hatıratındaki süreci dikkate alındığında, Osman Fazlı Efendi kâmil ve mükemmil seviyesine geldikten sonra halifelik verme yolunu takip etmeyip, bir nevi vekillik payesiyle görev verdiği, süreç içinde terbiye ve himmetiyle vekillerin kemal seviyesine vararak mutlak bir halife olma payesine erişmelerini gözettiği anlaşılmaktadır. Bursevî, on yıl süren Balkan görevinden döndükten sonraki bir anısında, bu husus müşahade edilmektedir: “Bir defasında yine elimde *Fusûsu'l-hikem* vardı, kendisine okurken ders esnasında hikmet ve ha-

(Ekim 1653) bugün Bulgaristan sınırları içinde bulunan Aydos'ta doğdu. Üsküp'e yirmi üç yaşında iken¹⁷, 1086 yılının Rebûlâhir ayının başı (1675 Haziran başı) cumartesi günü vardığını ve “دخلت أنا” “ben girdim” cümlesi ile tarih düştüğünü belirtir.¹⁸ Bursevî, hatıratında beldenin ribatlarından birine indiğini ifade ettikten sonra ilk vaaz verdiği yer hakkında şunları kaydeder:

“Beraberimde üç derviş vardı. Sonra oradan **Meddah** diye meşhur olan câminin avlusundaki bir hücreye geçtim. Çarşamba günü [bu câmi'de] vaaz ve nasihat meclisi tertip ettim.”¹⁹

Bursevî, o yılın sonbahar başlarına kadar Meddah Camii'ndeki hücrede kaldığını belirtir ki yaklaşık üç aydır. Bursevî gibi bir şeyhin burada kalmış olması bu mekânların geleceğine güç ve feyiz katmaktadır. Bursevî Meddah Camii'nden sonra bölgedeki isimlerini zikrettiği camilerde verdiği Cuma vaazları hakkında şunları belirtir:

“Cuma günü Muradiye Câmii'nde, sonraki Cuma günü Eski Câmii'nde, sonraki Cuma Yahyâ Paşa Câmii'nde, sonra İshâk Bey, sonra Îsâ Bey, sonra Mustafa Paşa, sonra da diğer Câmilerde vaaz ettim. Vaaz meclislerinde bulunan insanlar sayılamayacak kadar çoğaldı.”²⁰

Bursevî'nin *Mecâlis*'te ele aldığı mevzular her ne kadar genel vaaz konuları ise de bunları; hadisler, fıkhi hükümler, işârî yorumlar, meşhur şahsiyetlerin kıssaları ve fazlaca şiir ile bezemiştir. Buna kendinin samimi ve hakperest tavrı da eklenince cemaatin ilgisi ve sayısı artmıştır.

İsmâil Hakkı Bursevî, Şeyh Mustafa Uşşâkî'nin kızının kendisine zevce olacağını rüyasında görmüş, karşı tarafın da manevi bir işaret görmesini beklemiş ve daha sonra onlardan gelen evlilik talebini kabul ederek yirmi dört yaşında iken Üsküp'te evlenmiştir.²¹ Bursevî, eşyle geçimsizlik yaşar ve çok uzun yıllar

kikatlardan bir şey takrîr etti. Sonra bana yönelerek şöyle dedi: “Bu tür şeyleri sadece sana ifşâ ediyoruz. *Senin itikat ve yakînin kemale; kalbin ve fuâdın da itminana erdiği için* bunları sadece sana anlatıyoruz. Bu konuda bizim mahallemizden olmayan ve bizde olanı kabul etmeyenle konuşamayız. İnsanların çoğu ve hatta zamanımızdaki sûfîlerin ve tarikat ehlinin büyük bir kısmı, hakikat sırlarından perdelidirler.” Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 238, bkz. 100.

17 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 483.

18 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 389.

19 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 389.

20 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 389.

21 Bursevî, kayınpederi Uşşâkî Efendi'nin Üsküp'te 1090/1679 yılı içinde vefat ettiğini ve türbe şeklinde kabrinin, zâviyesinin avlusunda olduğunu ifade eder. Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 397.

bu sorunları devam eder. Hanımının özellikle Üsküp'ten ayrılmak istememesi önemli konulardan biri olmuştur. Gitmek zorunda kaldığı Köprülü ve Usturumca'da bu yüzden sıkıntılar yaşadığı gibi, şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin kendisini Bursa'ya tayin edişinde de eşi çok fazla direnç göstermiştir. Bursevî nihayet son çare olarak kendisiyle güzellikle ayrılmayı teklif edince bu direncinin kırıldığını ve Allah'ın inayetiyle kalbinde değişim olduğunu ve Bursa'ya gitmeyi kendisinden daha çok ister hale geldiğini belirtir.²² *Tamâmü'l-feyz* adlı hatıratında bunun hayatındaki rolüne özel bir dikkat çeker.²³

İsmâil Hakkı Bursevî, Ömer meşrep, mücadeleci bir tabiata sahiptir. Hakkî mahlasına sahip olmasının da işaret ettiği gibi açık sözlüdür. Şeyhinin bir sorun üzerine daha mutedil olma yönünde kendisine ikazı olmakla birlikte, onun bu yapısı kendisine galip gelmiştir. Hatıratında Üsküp'teki vaaz ve nasihatlerinin etki ve sonuçlarını şöyle hikâye edişinde bu tutumu gözükmemektedir:

“Ben, hakkı öyle bir üslûp ile açıkladım ki zorbaların bellerini kırdı. Hak (hakşinaslık) bana bir dost bırakmadı. Çünkü müftü ve onun dışında belde- nin kimi kadıları, imamları ve hatipleri, hatta şeyh görünümündeki pek çok kimse şehvetlerinin peşine düşmüşler, lezzetlere dalmışlar, içki içer, cemaatleri terk eder, ataları ve anaları ile övünür olmuşlardı. Eğer onlara muttali olsaydın onların yeryüzünde en çok fesat çıkaran, haset ve inadı en şiddetli olan kimseler olduklarını görürdün. İlim ve ilmin izleri kaybolmuş, râvi ve verdiği haberlerin arkası kesilmişti. İlmi gazel mecmuası zannetmişler ve onu ezeli feyizmiş gibi yanlarında taşımışlardı...”²⁴

Bursevî'nin yaşadığı dönem için zikrettiği²⁵ bu menfi tabloda, kendisinin yaşadığı olumsuz hadiselerin ve dinî hassasiyetinin etkisi ile hissi bir üslup içinde kaleme almasının payı olduğu düşünülebilir. Ne var ki sunduğu menfi durum, Osmanlı'daki duraklamanın temelindeki sebeplere ışık tutar niteliktedir. Nitekim duraklamada siyâsî, askerî ve ekonomik sebepler kendini gösterse de bunların

22 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 397, 408.

23 Bursevî şöyle der: “Bu cihanda kendim için aile ile imtihan olunmaktan daha zor bir şey görmedim. Onlarla imtihan olunmak bana diğer sıkıntıları unutturdu. Ağlayacaklar bu sıkıntıya ağlasın. Bu o kadar büyük bir sıkıntıdır ki ona ancak velâyet ehli katlanabilir.” Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 408. Bursevî, 1717'de şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin kızı Ayşe Hanım'la ikinci evliliğini yapar. Bkz. Şeyda Öztürk, *İsmail hakkı Bursevî, Seyr-i sülûk üçtuhve* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 23. *Tamâmü'l-feyz*'de bundan bahsetmez. Kendisinin ilk evliliği meşhur şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî Hazretleri gibi bir sınav olmuş fakat zorluktan sonra bir kolaylık da hasıl olmuştur.

24 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 390.

25 Bkz. Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 390-391.

yaslandığı dinî, ahlakî zemini incelemek gerekmektedir. Kendisi, Üsküp halkının da genel durumundan memnun değildir. O dönemki şehir ve ahalisini şöyle anlatır: “Üsküp beldesi Rumeli beldelerinin en büyüklerindendir. İçinde nehirler akar, hoş bahçeleri ve lezzetli meyveleri vardır. Ancak halkı Sebe kavmi gibi azgın ve Allah’ın nimetlerine karşı nankördürler.”

Bursevî’nin Üsküp yılları zorlu geçmiştir. Belirttiği gibi dönemin müftüsü ile ters düşmüş, muhaliflerin safına geçen bir öğrencisini, kusuru nedeniyle terbiye amaçlı dövmesi üzerine, karşı taraf konuyu büyütmüş ve bu kişinin pâyitahta kadar şikayetçi olmasını sağlamışlar ve bu nedenle Bursevî, Kostantiniyye’ye çağrılmış ve soruşturma geçirmiştir. Bu hadiseden sonra şeyhi Osman Fazlı Efendi, ilgili kişi ile arasını düzeltmiş ve sonra da eliyle göğsüne işaret ederek “Allah Teâlâ şu anda Üsküp beldesinden Köprülü kasabasına hicret etmeni buraya ilkâ etti” demiştir.²⁶ Bursevî hatıratında Üsküp’ten ayrılırken herhangi olumsuz bir hadise yaşadığını belirtmemektedir. Dostlarından ayrılmanın acısını birlikte yaşadıklarını ifade etmektedir. Üsküp’te *Mukaddimetü’l-Cezerî* üzerine müsvedde halinde kalmış bir ta’likası olduğunu, yine dersler sırasında *Nuhbetü’l-Letâif* adını verdiği bir kitap meydana getirdiğini ifade etmektedir.²⁷

Bursevî, on dört ay Köprülü’de, ardından otuz ay Ustrumca’da kalmıştır. Ustrumca’da vaaz etmekle ve ders vermekle meşgul olduğunu *el-Fıkhü’l-Keydânî* üzerine sade bir şerh tasnif ettiğini²⁸, ayrıca orada Allah’ın kendisini, meşhur Taşköprizâde’nin münazara ve mübâhase âdâbına dair risalesini şerh etmeye muvaffak kıldığını belirtir.²⁹

Bursevî, Üsküp’te yaşadığı sıkıntılı durumların aksine diğer kasabalarda daha ferah ve sorunsuz günler geçirmiştir. Köprülü, İştib, Ustrumca, Karatova ve o nahiyede bulunan diğer kasabaların halkı aralarında anlaşıp mahzarlar yazmışlar. Her mahzarın yanında bir de kasabanın kadısı *arz* sunmuş ve hepsi de kendisinin müftü olması ve müftülük makamına geçmesini talep etmişlerdi.³⁰ Bu talebi şeyhi Osman Fazlı Efendi’nin işareti üzerine kabul etmemiş, daha sonraki zamanda ise şeyhi, kendisini Bursa’ya tayin etmiştir. Kendisi döndükten sonra Avusturya, Müslüman beldeleri işgal etmiştir.³¹ Dönüş zamanlamasına binaen şu hatırasını nakleder: “Bu fakîr dahi Bursa’dan İstanbul’a tekrâr ziyâret-i şeyhe vardığımda

26 Bursevî, *Tamâmü’l-feyz*, 396.

27 Bursevî, *Tamâmü’l-feyz*, 390.

28 Bursevî, *Tamâmü’l-feyz*, 397.

29 Bursevî, *Tamâmü’l-feyz*, 397.

30 Bursevî, *Tamâmü’l-feyz*, 399.

31 Bursevî, *Tamâmü’l-feyz*, 405.

Şeyh -kuddise sirruh- tebessüm edip “Gördün mü ol vakitte hakkınızda bize vâkı’ olan ma’nâ hak imiş, işte halâsınıza sebep oldu” diye buyurdular.”³²

Rûhu’l-beyân’ın Nüvesi Olarak Mecâlisü’l-va’z ve’t-tezkîr’in Tahlili

Osman Fazlı Efendi halinin başlarında tavsiye ettiği ders verme işinden kendisini menetmiş fakat vaaz ve nasihate devam etmesini istemiştir.³³ İsmâil Hakkı Efendi, Bursa Ulu Camii’nde vaaz ve nasihat vermeye başlamış ve *Rûhu’l-beyân’ı* tasnif sürecini şöyle anlatmıştır:

“Sonra vaaz ve nasihat tekrar edince bana Kur’an’ın başından başlamam işaret edildi. 1096 yılının Şâban (1685 Temmuz) ayında Nazm-ı Kerîm’i tertip üzere nakletmeye başladım. Her meclisi alışılmamış bir üslûpla yazıya geçirdim. İçine tasavvufî sözleri ekledim. Mahallin müsâade ettiği kadar nesrin içine Farsça beyitleri kattım. Ona “***Rûhu’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân***” adını verdim. Tevbe sûresinin sonunda büyük bir mücellled hâline geldi. Hamd Allah’a aittir. Eğer Allah Teâlâ bu büyük işin üstesinden gelinceye kadar bana mühlet verirse onu üç cilt yapmaya azmettim. Bu satırları yazdığım sırada tefsirin yazımı Yûsuf sûresinin sonlarına ulaştı. Bu işe başlayalı ise yedi yıl oldu.”³⁴

Bursevî, *Tamâmü’l-feyz*’de okuduğu eserleri kaydetmiştir. Gerek *Mecâlis* ve gerekse *Rûhu’l-beyân*’daki kaynak yapısına ışık tutması açısından önemlidir.³⁵ Bursevî,

32 Bursevî, *Kitabü’n-netîce*, 165.

33 Bursevî, *Tamâmü’l-feyz*, 413, 416.

34 Bursevî, *Tamâmü’l-feyz*, 418-419.

35 Bursevî şöyle der: “Edirne’de Şeyh Abdülbâki Efendi’nin yanında yedi yıl kaldım. Kendisinden sarf ve nahiv okudum. **eş-Şâfiye** ve **el-Kâfiye**’yi baştan sona ezberledim. Mantıktan tamamını ezberleyerek risâleler okudum. Fıkıhtan **el-Mültekâ**’yı, kelâmdan **Şerhu Ramazan** ve **Hayâlî Çelebi Hâşiyesi** ile birlikte **Şerhu’l-Akâid**’i, fenn-i âdâb dan bazı risâleler, meânî ve beyân dan es-Sekkâkî’nin **Miftâhu’l-Ulûm**’unu, fıkıh usûlünden **Şerhu’l-Menâr**’ı, diğer ilimlerden birçok risâleyi ve **Beyzâvî Tefsiri**’nin ilk üçte birini okudum. Hz. Şeyh’in başka bir halifesinden bazı fıkıh ve kelâm kitapları okudum. Bu ilmi, kelâmı ve iki defa da ferâiz ilmini okudum. Sonra Hz. Şeyh’ten **el-Mutavvel**’i okudum. ...Sonra kendisinden usûl ile ilgili **et-Tenkîh**’i okudum. Bu kitap gerçekten anlaşılması zor bir kitaptır. **et-Tavzîh** ve **et-Telvîh** de onun gibidir.

Bazı hocalardan Farsça okudum. Hâfız’ın **Dîvân**’ını; şerhleriyle beraber **Bostân ve Gülistân**’ı; Câmî’nin **Bahâristân**’ını; Rûm’un allâmesi İbn Kemâl’in **Nigâristân**’ını; **Mesnevî**’yi ve **Fihî mâ fih**’i; **el-Kâşifî** lakaplı Vâiz Hüseyin’in tefsirini; Zahîr el-Fâryâbî’nin, **Hakîm el-Enverî**’nin, **Kemâl-i Hucendî**’nin, **Molla Câmî**’nin **dîvanlarını**; diğer manzum ve mensur eserleri mütalaa ettim. Kitaplarının çoğu kendi hattımla idi. Annemden bana on iki bin dirhem miras kaldı. Bir kısmını kitaplara, bir kısmını da geçimimi sağlamak için harcadım.” Bursevî, *Tamâmü’l-feyz*, 379-380.

dipnotta verdiğimiz eserleri Üsküp'e gelmeden önce okumuştur. Osman Fazlı Efendi'den okuduğu eserler için de 1085/1674 tarihini vermektedir.³⁶ Bursevî pek verimli bir öğrenim dönemi geçirmiştir. Yirmi üç yaşında geldiği Üsküp'te Arapça eser yazabilecek düzeydedir. Balkanlar'daki süreçte de pek çok Arapça eser telif etmiştir. Velûd bir yazar olarak *Mecâlis*'i yirmi üç yaşında, *Rûhu'l-beyân*'ı ise otuz üç yaşında telif etmeye başlamış, 1117/1705'te yirmi bir yılda tamamlamıştır.

Mecâlis'in *Rûhu'l-beyân*'ın nüvesi olmasında iki husus öne çıkmaktadır. İlki Bursevî'nin Üsküp öncesi okuduğu ve *Mecâlis*'i yazarken istifade ettiği eserler ile serlevha âyetler altında kaleme aldığı vaazları işleyiş tarzı ile *Rûhu'l-beyân*'ın tasnif yapısının hemen hemen aynı olmasıdır. Bursevî bunun ileriye matuf bir plan olup olmadığına değinmemektedir. Ne var ki her iki eserinde vaizlik mesleğinin bir ürünü olması; âyetlerin geleneksel tefsir üslubunun dışına çıkarak, geçmiş milletlerin haberlerinden, sahabe ve sonraki dönem âlim ve sufilerin hayatından örnekler vermeyi, çeşitli hikâyeleri anlatıp ardında saklı olan ya da çıkarılan dersleri ifade etmeyi ve şiirler eşliğinde³⁷ vaazın tesirini artırmayı, vaizin meşrebine ve dönemin ilgisine göre sufi-işârî yorumlara girmeyi gerekli kılmaktadır. Her iki eser de kıyaslandığında Bursevî'nin âyetleri işleyiş tarzının değişmediği açıkça görülmektedir.

Mecâlis ve *Rûhu'l-beyân* ikinci önemli benzerliği ise, ilk eserde oluşan temel kaynakların geniş bir ölçekte tefsirde de yer edinmesidir. Bursevî artık tam bir tefsir vücuda getirme yoluna girdiği için bazı yeni kaynakları eklemiştir. Bunlar Kâşifî'nin tefsiri ve Râğıb'ın *Müfredat*'ı ile sınırlıdır. İrfanî kaynaklar tarafında ise Şeyh Muhyiddin Arabî, Konevî, Baklî, Kâşânî'nin (k.s.) eserleri ile şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin sonradan yazdığı telifleridir. Bu irfanî kaynakları yirmi üç yaşından sonra okumuş ve bunlar da tefsirde yerini almıştır. Şeyhi ile birlikte *Fusûs* okumaları Balkanlar'dan dönüşündedir. İleride geleceği üzere, Şeyh Muhyiddin ve Konevî'yi ayrıca Ebü'l-Leys es-Semerkindî'yi rüyasında görmesi bu zat-ı âlilerin eserlerinin tefsirdeki payını artmasında etkili olmuştur. Bu sayılanlar dışında *Mecâlis* ve *Rûhu'l-beyân*'ın temel kaynak modeli değişmemiştir. Şimdi ayrıntılı bir şekilde iki eserin kaynaklarını mukayeseli tahlil edeceğiz.

36 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 401.

37 Bursevî bir eserinde manzumelerinin on binden fazla olduğunu belirtir. Bursevî, *Kitâbü's-silsile-ti'l-Celvetiyye* (İstanbul: Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291), 103.

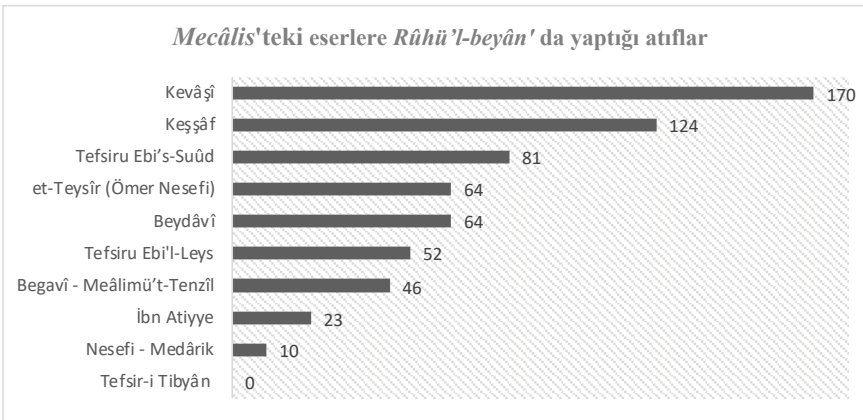
Bursevî'nin *Mecâlisü'l-va'z ve't-tezkîr*'deki Kaynakları

Temel Tefsir Kaynakları ve Mukayese

Mecâlis'teki kaynak atıfları tek tek tespit edilerek kaydedildi. *Rûhu'l-beyân* kaynakları *Şâmîle* programında çıkan ekrandaki sayılar değil sayfa içindeki tekrar eden kaynak atıfları da hesaba katılarak, veriler grafiğe yansıtıldı. Böylece atıf tespiti, net sonuçlara dayandırılmıştır. Bu yöntem kadim eserlerin atıf ve kaynak yapısının nesnel sonuçlar eşliğinde ortaya çıkarılmasını ve tanınmasını sağlayacaktır.³⁸ Şimdi *Mecâlis*'in temel tefsir kaynakları ve atıf sonuçlarının, *Rûhu'l-beyân*'da ne oranda benzerlik gösterdiğini görelim.

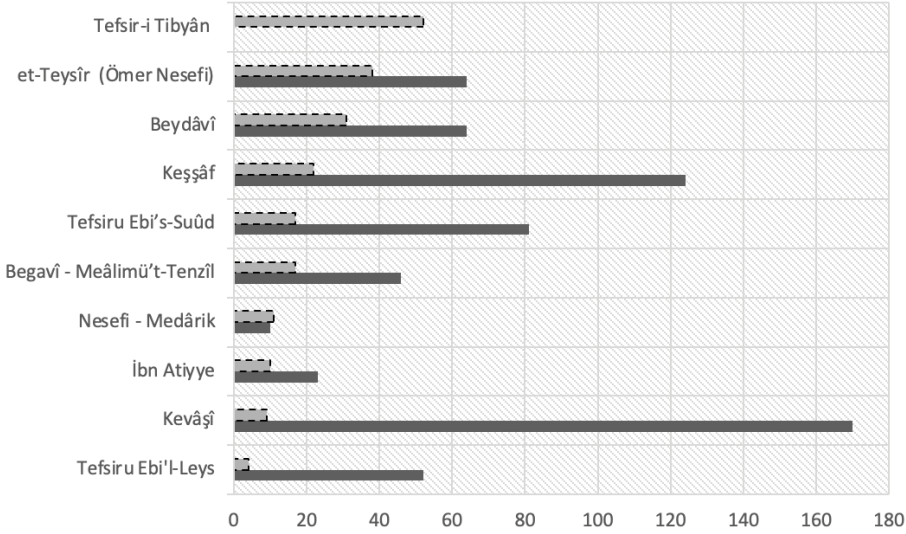
Tablo-1

Tablo-2

38 Bkz. Murat Sangül, "Zemahşerî ve Fahreddin Râzî'ye Meşhur Tefsirlerde Yapılan Atıfların Sayısal Olarak Tespiti ve Değerlendirmesi," *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (2020): 129-150.

Mecâlis ve Rûhu'l-beyân'daki temel tefsir kaynaklarına toplu bakış

	Tefsiru Ebî'l-Leys	Kevâşî	İbn Atiyye	Neseî - Medârik	Begavî - Meâlimü't-Tenzîl	Tefsiru Ebî's-Suûd	Keşşâf	Beydâvî	et-Teysîr (Ömer Neseî)	Tefsir-i Tibyân
Mecâlis	4	9	10	11	17	17	22	31	38	52
Rûh'ül-Beyân	52	170	23	10	46	81	124	64	64	0

Tablo-3

Her iki eserin temel tefsir kaynakları benzerlik göstermektedir. Daha da önemlisi Bursevî *Rûhu'l-beyân*'ı telif ederken bu eser tercihlerini, birkaç eser ekleme ve çıkarma dışında büyük oranda korumuştur. Görülen uyum ve farklılıkların tahliline değinmek gerekmektedir. Şöyle ki:

Beydâvî ve Keşşâf

Hocasından üçte birlik kısmını okuduğu *Beydâvî*'nin, temel bir eser olması itibarıyla de *Keşşâf*'ın Bursevî'nin kaynakları olması gayet doğaldır. Fakat daha dikkat çekici olanı, eserlerdeki *Beydâvî*-*Keşşâf* kullanım oranlarıdır. Bursevî genç yaşlarında yazdığı *Mecâlis*'te *Beydâvî*'ye 31, *Keşşâf*'a 22 atıf yaparken, *Rûhu'l-beyân*'da bu denge *Keşşâf* lehine değişmiştir. Öyle ki *Keşşâf*'a 120 atıf varken *Beydâvî*'ye 64 atıf yapmıştır. Bu da tefsir yazımında, *Keşşâf*'ın etkisini bariz bir şekilde göstermektedir.³⁹ İlerleyen satırlarda Bursevî'nin bu tefsire bakışı gelecektir.

39 Bkz. Sarıgül, "Zemahşerî ve Fahreddin Râzî'ye Meşhur Tefsirlerde Yapılan Atıfların Sayısal Olarak Tespiti ve Değerlendirilmesi," 129-150.

Tefsir-i Kevâşî/Tebşiratü'l-mütezekkir ve tezkiretü'l-mütebassır

Kevâşî, (ö. 680/1281) tefsirini yazarken özellikle Ferrâ (ö. 408/1066) ve Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'âni'l-Kur'ân*'i ile Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ından ve Begavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimü't-tenzîl*'inden yararlanmıştır. Onun dil ve kıraat konularındaki ihtisası âyetlerin tefsiri sırasında belirgin şekilde ortaya çıkmış, nüzul sebepleri, nâsih-mensuh, muhkem-müteşâbih gibi meseleler üzerinde durmuş, Hz. Peygamber, sahabe ve diğer âlimlerden gelen rivayetlere yer vermiştir.⁴⁰ Bursevî *Mecâlis*'te 9 atıf yaptığı bu tefsire, *Rûhu'l-beyân*'da 170 atıf yaparak en fazla istifade ettiği tefsirler arasına yerleştirmiştir. Genelde âyetlere dair kısa tefsir alıntıları yaptığı gözükmemektedir. Tercih nedeni hakkında bir beyanına rastlayamadık. Bursevî'nin bu tefsiri daha kullanışlı bulması ve müellifinin işârî-tasavufi yorumları nedeniyle kendi meşrebine daha yakın ve muteber bulması, eseri kaynak olarak değerlendirmesinde etkili olmuş olabilir.

et-Teysîr fî ('ilmi)'t-tefsîr ve İrşâd-ı akli's-selîm

Akâidü'n-Nesefî müellifi Ebû Hafs Ömer en-Nesefî'nin tefsiridir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'i ile Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin *Letâ'ifu'l-işârât*'ının ana kaynak olarak kullanıldığı eserin yüzlerce nüshası günümüze ulaşmıştır. Bursevî bu tefsiri, *Mecâlis*'te Ebüssuûd'un tefsirinden daha çok kaynak göstermiştir. Atıf sayısı 38'e 17 *et-Teysîr* lehine iken bu rakam, *Rûhu'l-beyân*'da 81'e 64 *İrşâd-ı akli's-selîm* lehinde değişmiştir. Ebüssuûd'un tefsirinde dil tahlillerinin daha ayrıntılı olması bu artışta etkili olmuş gözükmemektedir. Buraya kadarki tefsirlerin dil, lügat yönü baskın beyân tefsir yapan ve birbirine yakın eserler olduğunu belirtmek gerekir.

Bursevî, *Keşşâf* tefsiri ve müfessir Ebüssuûd hakkında şeyhi Osman Fazlı Efendi arasında geçen bir hatırasına yer vermek istiyoruz. Bursevî o anı şöyle kaydeder:

“Dedim ki: “**Keşşâf** sahibi Arapça ehlinin hâtimesidir (sonuncusudur). Çünkü onun Arapçasının benzerini ondan sonra kimse ortaya koyamamıştır.” O da şöyle dedi: “Evet, fakat boş kabuk çok fayda etmez. Çünkü ilim içten alınandır, dıştan değil. Rûsûm/zâhir âlimlerinin ilmi dıştan alınmıştır. Hakikat âlimlerinin ilmi ise bâtından (içten) alınmıştır. Kişi beyanı Allah Teâlâ'dan almazsa Kur'an'ı nasıl tefsir ve te'vil eder? Bilakis o söylediklerinden dolayı kıyâmet günü hicâb ve utanç içindedir. Kendi başını kurtarsa elbette ona yeter.” Yine dedi ki: “Ebüssuûd ve başkaları gibilerin bir gözü vardır, iki değil. Hakikatte müftî, iki gözü olmalıdır.” Yine dedi ki: “Rûsûm/zâhir âlimleri birbirine dayanan âmâlar gibidir.”⁴¹

40 M. Mahfuz Ata, “Kevâşî,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 25 (İstanbul: TDV yayınları, 2022), 340.

41 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 539.

Bu satırlarda irfanî gelenekteki âlimlerin tefsir ve tevil konusuna nasıl baktıklarına dair önemli bir detay yer almaktadır. Ayrıca Osman Fazlı Efendi, Bursevî'nin dikkatini ilmin bâtından (içerden) alınması gerektiğine çekmektedir. Bu tutum, grafiklerde de görüleceği üzere *Rûhu'l-beyân*'daki işârî-irfanî kaynak kullanımının lugavî ve beyânî kaynaklara kıyasla ortaya çıkan büyük farkın temel bir sebebine ışık tuttuğu söylenebilir. Zira burada “hakikat âlimleri” net olarak sahih, güvenli tevilin mihveri yegâne adresi olarak gösterilmektedir. Öte yandan yukarıdaki bahis ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek öneme sahiptir.

Medârik ve Muharrarü'l-veciz

Bursevî, Nesefî (ö. 710/1310) ve İbn Atiyye'nin (ö. 541/1147) tefsirlerini birbirine yakın yoğunlukta kullanmıştır. *Mecâlis*'te sırasıyla 10/11 atıf, *Rûhu'l-beyân*'da 10/23 şeklindedir. Buna karşılık Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) tefsirinde bariz fark görülmektedir. *Mecâlis*'te 4 atıf yaptığı bu tefsire *Rûhu'l-beyân*'da 164 atıf yapmıştır. Oransal olarak çok yüksektir. Bunda etkili olan hususlardan biri de Bursevî'nin Ebü'l-Leys es-Semerkandî'yi rüyasında görmesi olmalıdır. Sürgündeki şeyhini Kıbrıs'ta ziyarete gittiği zaman yolda türbesine uğrayışını şöyle anlatır:

“O geceyi o sahilde geçirdik. Orada ne bir ev, ne bir eser, ne cin, ne de insan vardı. Allah Teâlâ'ya hamd olsun, gecem nûrânî ve rûhânî bir gece oldu. Çünkü o gece daha önce zikri geçtiği gibi “İçel” diye bilinen nâhiyede bulunan Zeyne'de medfun, **Bahru'l-Ulûm** adlı tefsirin sahibi Hz. Şeyh Ali es-Semerkandî ile [rüyada] görüştüm. O orta boylu, sarıya çalan beyaz tenli, sakallı bir kimseydi. Türbesinin başında oturuyordu. Yanında mübârek eliyle yazdığı yaldızlanmış kâğıtlar vardı. Yazısı da çok güzeldi. Hediye olarak o kâğıtlardan birini bana verdi. Bundan dolayı sevindim. Ardından uyandım.”⁴²

Bursevî, şeyhinin vefatı yılında (1691) kırk yaşında olduğunu kaydetmektedir.⁴³ 1685 yılında tefsirin yazımına başladığını ve yedinci yıl itibarıyla Yûsuf sûresine geldiğini ifade etmektedir.⁴⁴ Bu da 1692 yılına tekabül etmektedir. Görülen rüyada 1691 yılıdır. *Rûhu'l-beyân*'da yaptığımız taramada Ebü'l-Leys'e Yûsuf sûresine kadar 30 atıf yapılmışken, bu sûreden Kur'ân'ın sonuna değin 134 atıf yer almıştır ki rüyanın etkisi gayet açıktır. Nitekim bu eser, *Rûhu'l-beyân*'ın kaynak tefsir yoğunluğunda ikinci sırayı almıştır.

42 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 318.

43 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 347.

44 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 418-419.

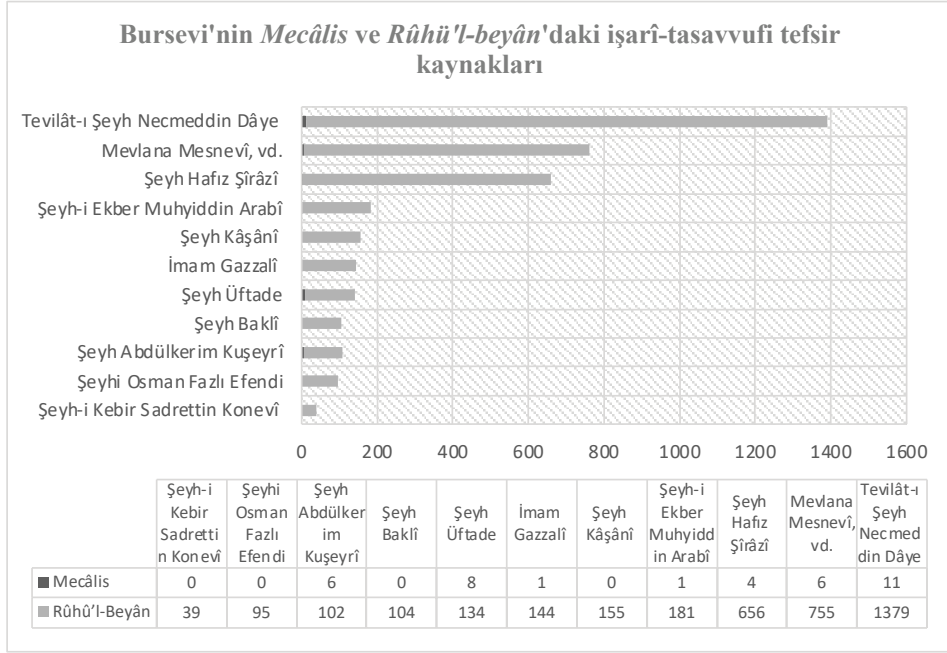
Tibyân Tefsiri

Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin (ö. 1111/1699) Kur'ân-ı Kerîm'in ilk Türkçe matbu tefsiri olan eseridir. Arap harfleriyle ilk matbu tefsir olması, üslubunun kolaylığı, muhtevasının Osmanlı toplumunun geleneksel İslâm anlayışıyla uyuşması ve muhtasar bir tefsir niteliği taşıması esere gösterilen rağbetin başlıca sebepleridir.⁴⁵ Bursevî, *Mecâlis*'te ele aldığı âyetin bir Türkçe tercüme ve tefsirini verme yoluna gittiği için 52 atıfla en fazla bu Türkçe tefsir kaynağına yer verirken *Rûhu'l-beyân*'da bu yolu takip etmediği için eseri kaynak olarak kullanmamıştır.

Son olarak temas edeceğimiz birkaç eser daha vardır. Bunlardan ilki, *Tefsir-i Kâşîfî*'dir. Bursevî, *Mecâlis*'te yer vermediği bu tefsire *Rûhu'l-beyân*'da çok fazla atıfta bulunmuştur. Öyle ki 884 atıfla bu tefsir, birazdan ele alacağımız *Rûhu'l-beyân*'ın işârî kaynaklarında 1379 atıf alan Necmeddîn-i Dâye'nin *Bahrü'l-hakâik*'inden sonra ikinci sırada gelmektedir. *Mecâlis* bir tefsir denemesi değil, Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'da takip ettiği yolun temellerini büyük oranda yansıtmaması, başlangıç noktasının yine vaazlara dayandığını göstermesi hasebiyle bir nüve sayılmalıdır. Ne var ki tam bir tefsir yazımına başlanınca birkaç eserin kaynak listesine girmesi gayet doğaldır. Nitekim tefsir yazımında özel bir yeri olan Râğıb el-İsfahânî'nin (ö. 5/11. yüzyılın ilk çeyreği) *Müfredât*'ı da Bursevî'nin en fazla müracaat ettiği yeni kaynaklar listesine dahil olmuştur. Esere 708 atıf yapılmıştır. Tefsirde kelime izahlarına başvuru sık takip edilen bir yol olması nedeniyle kullanılmış ve *Müfredât*, *Mesnevî*'den sonra kaynakta 4. sırada yer almıştır. Bursevî, *Mecâlis*'te 2 atıf yaptığı Kurtubî'ye *Rûhu'l-beyân*'da 75 atıf ile esere yer vermiştir. Ahkâm âyetlerine dair kapsamlı bir tefsir olması bunda etkili olmuş olsa da tam bir tefsir içinde normal karşılanacak düzeydedir. Aynı şekilde *Celâleyn*'e de 61 atıf yaparak tefsir kaynaklarını genişlettiği gözükmektedir. Netice itibarıyla Bursevî *Mecâlis*'teki kaynaklarını *Rûhu'l-beyân*'da büyük oranda devam ettirmiş olduğu ve *Mecâlis*'in rol modelliği açıkça gözükmektedir. Bursevî'nin tam bir tefsir yazımına geçince bazı farklı kaynak tercihleri genel benzerliği gölgelememektedir.

45 Recep Kara, "Tibyân Tefsiri," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 41 (İstanbul: TDV yayınları, 2012), 127-128.

İşârî-Tasavvufî Tefsir Kaynakları

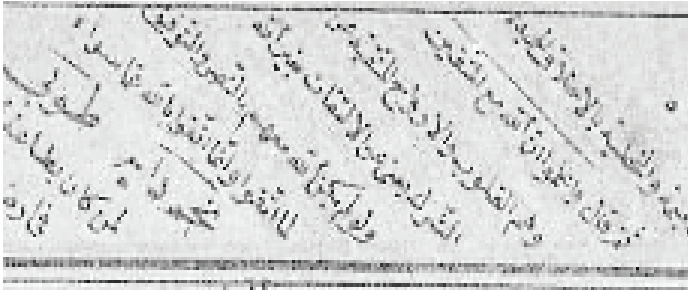
Tablo-4

Bursevî'nin beyânî tefsir kaynaklarının sayısal verilerinden sonra işârî-irfanî tefsir kaynaklarındaki yoğunluğa bakınca *Rûhu'l-beyân*'ın işârî yönünün ne kadar baskın olduğu, açık ara görülmektedir. İsmâil Hakkı Hazretleri Bursa'daki vaazlarını başlangıçta çeşitli âyetlerden yaptıktan sonra kendisine Fâtîha'dan başlamasının işaret edildiğini belirtmektedir.⁴⁶ Kendisi artık tam bir tefsir teşekkül ettirme yoluna sokulunca, âyet tefsirlerinde tasavvufî-irfanî kaynaklarını istikrarlı bir şekilde kullanarak ilerlemiştir. Bursevî (k.s.) Şeyh-i Ekber Muhyiddin Arabî (ö. 638/1240) ve Şeyh-i Kebîr Sadreddin Konevî'ye (ö. 673/1274) *Mecâlis*'te henüz kitabî bir atıf yapmamıştı. Sadece İbn Arabî'ye başka bir kaynak üzerinden bir atıf yapmıştır. Zira eseri yazmaya başladığında yirmi üç yaşlarında bir gençti ve

46 Bursevî der ki: "1088/1677 yılı Rebîulâhîr ayının (Üsküp'te olduğu yıllar) gördüğüm sadık rüyalarımın birinde, Şeyh-i Ekber'in (ks) bana yöneldiğini gördüm. O, orta boylu ve esmer renkli bir adamdı. Sakalına ak düşmüştü. Ağzımı öptü. Ben de onun şerefli ayağını öptüm. Sonra uyandım. Ağızdan öpme işini, biraz önce işaret ettiğim mânevî ruhun bana üflenmesine yordum. [Ayaktan öpmeyi ise ona karşı olan tevazuuma, ona inanarak ilim, amel ve hâllerinde onun yolundan gittiğime] Veciz kelimeleri ve sözleriyle yaptığı nasihatini kabul ettiğime yordum." Bursevî, *Tamâ-mû'l-feyz*, 155; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. 1, 451.

şeyhi Osman Fazlı Efendi'den *el-Fusûs*'u henüz okumamıştı⁴⁷ ve şeyhinin, Konevî'nin Fâtîha tefsirine yazdığı haşiye (*Mir'âtü esrârî'l-irfân*) henüz teşekkül etmemişti.⁴⁸ Bursevî, onların eserlerine ileriki yıllarda eğilmeye başlamıştır. Kendisi, Osman Fazlı Efendi'nin bu iki şeyhin eserlerine dair tavsiyelerini hatıratında kaydeder.⁴⁹ Ayrıca tefsirinde Şeyh-i Ekber Muhyiddin Arabî'nin kendisine birkaç kez temessül ettiğini belirtir.⁵⁰ Şeyh Baklî'nin (ö. 606/1209) *'Arâ'isü'l-beyân*'ı Şeyh Kaşânî'nin (ö. 736/1335) *Te'vîlât-ı Kâşânîyye*'si ve İmam Gazzâlî'nin (k.s.) *İhyâ* ve diğer eserleri, Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ı telif ederken fazlaca istifade ettiği kaynakları olmuştur. Zira tam teşekkülü bir tefsir yazımına girişmiştir. Bursevî, şeyhinin sözlerine ve eserlerine *Mecâlis*'i yazarken henüz atıf yapmaya başlamamış fakat *Rûhu'l-beyân*'da *el-Lâ'ihâtü'l-berkiyyât* adlı eserinden istifade etmiş ve kendisinden duyduklarını tefsirinde kaydetmiştir. Biz tefsirin bu irfanî kaynaklarını, *Mecâlis*'tekilerin yanı sıra *Rûhu'l-beyân*'a eklenen ve zenginleşen kitabiyâtın görülmesi için istatistiğe dahil ettik ve bu açıklamaları yapma gereği duyduk. *Mecâlis*'te yer alıp, *Rûhu'l-beyân*'a kaynaklık eden işârî-tasavvufî kaynaklar ise şöyledir:

Te'vîlât-ı Necmeddîn Dâye

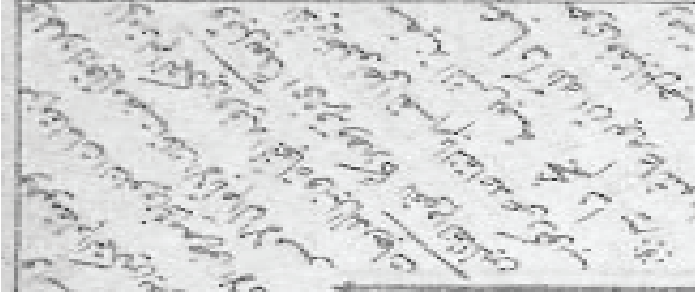
47 "...1096 senesinin Cemâziyelevvel ayında idi. Ben o zaman kendisinden Fusûs okumakta idim..." Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 260.

48 Bursevî der ki: "Bu hâşiyenin aslı ise Sadreddin Konevî (ks) hazretlerinin Fâtîha Tefsiri'dir. Bu eser, Mirzaman yıldızı doğduğundan beri tarihte eşi benzeri görülmeyen kitaplardan biridir. Bu esere dört yüz yıl dokunulmadı (bâkir kaldı). Ta ki onun mührünü Şeyhim ve Senedim çözdü, kapağını açtı ve onu hâşiye üslûbu üzere şerh etti. Bu şerh onun hakikatler ilmine dair yazdığı *son kitaptır*." Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 213.

49 Bursevî der ki: "Hz. Şeyh bu iki şahsiyet hakkında şöyle derdi: "Onlar ve emsalleri peygamberlerden (as) sonra gelen kâmil insanlardandır." O nedenle ilim ve amele teşvik etmek için sürekli bu fakire onların kitaplarını ve İmâm Gazzâlî'nin (ö. 1111/505) *el-lhyâ*'sını tavsiye ederdi." Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 212.

50 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. 1, 451.

Yukarıda *Mecâlis*'te yer alan⁵¹ Tevbe 9/36. âyetin tefsirinde Bursevî'nin *Te'vîlât*'tan iktibas ettiği bu kısım *Rûhu'l-beyân*'daki ilgili âyette aynen yer almaktadır.⁵² *Mecâlis*'in daha ilk meclisinde yer verdiği *Te'vîlât*'a ikinci mecliste Hûd 11/44. âyeti-nin tefsirinde de aynen atfı yapılmaktadır.

Bursevî *Mecâlis*'te ilk meclislerde kaynak vermeye başlamış olmasıyla, ileride kaleme alacağı *Rûhu'l-beyân*'ın işârî tefsir yönünün temel taşlarından biri konulmuş olmaktadır. Tefsirinde *fi't-te'vîlâtî'n-Necmiyye* lafzı ile atfı yaparken bazen *fi't-te'vîlât* demekle yetinmektedir. *Mecâlis*'te yer alıp işârî olmayan tefsir kitaplarının grafik tablosuyla da kıyaslandığında Bursevî'nin, *Rûhu'l-beyân* tefsirinde en fazla alıntı yaptığı yegâne tefsirin 1379 atıfla Necmeddîn-i Dâye'nin (ö.654/1256) *Bahrü'l-hakâik*'i olduğu görülecektir. Yukarıda sunduğumuz sayısal verilere bakıldığında *Mecâlis*'te de ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bu da *Mecâlis*'in bir nüve olduğunu teyit etmektedir.

Mesnevî

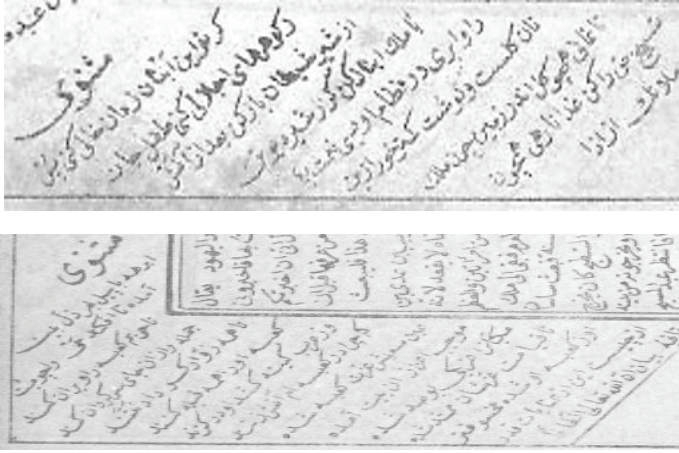
Bursevî'nin *Mecâlis*'teki kaynaklarından biri de Mevlânâ Celâleddîn-i Rumî'nin (ö. 672/1273) *Mesnevî*'sidir. *Fîhi mâ fîh*'e de bir yerde atfı yapmıştır. Bursevî, *Mecâlis*'te *Mesnevî*'ye atıfları sınırlı da olsa çekirdek hükmünde olan bu yapı *Rûhu'l-beyân*'da ağaç gibi dallanıp çoğaldığı çok nettir. İstatistikte de görüldüğü üzere *Mesnevî*, 775 atıfla tefsirin işârî-irfanî kaynakları içinde 2. sırada yer almaktadır. Bursevî, Üsküp'e Celvetî halifesi olarak geldiğini, zaman içinde tasavvufî kaynaklara olan vukufiyetini artırdığını unutmamak gerekir. Bursevî aşağıda *Mecâlis*'te verilen iki beyti⁵³ *Rûhu'l-beyân*'da aynen kullanmıştır.⁵⁴

51 Bursevî, *Mecâlis*, 5.

52 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. 3, 323.

53 Bursevî, *Mecâlis*, 7, 41.

54 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. 1 338; c. 3, 301.

Hâfız-ı Şîrâzî

Hâfız-ı Şîrâzî'nin *Divân*'ı, *Bostan ve Gülistân*'ı Bursevî için ayrı bir önemi vardır. Bu iki eserindeki alıntılara değinecek olursak, aşağıda *Mecâlis*'te yer alan Hûd 11/44. âyetin tefsirinde Hâfız-ı Şîrâzî'den (ö. 792/1390) verdiği beyit⁵⁵, aynı âyetin *Rûhu'l-beyân*'daki tefsirinde de mevcuttur.⁵⁶

Mecâlis'te genelde isim zikretmeden sunduğu şiirleri tefsirinde genelde وقال الحافظ ve ibaresiyle vermiştir. *Şâmîle* programı ile yaptığımız taramalarda tefsirinde, yukarıdaki şiiri, Hâfız-ı Şîrâzî'ye nispet ettiği tespit edilmiştir. Benzeri bir durum aşağıda yer verdiği şiirde de görülmektedir.⁵⁷ Burada isim zikretmemişken *Rûhu'l-beyân*'da “kâle Şeyh Sâdî (k.s.)” diyerek sunmuştur.⁵⁸ Tefsirde 656

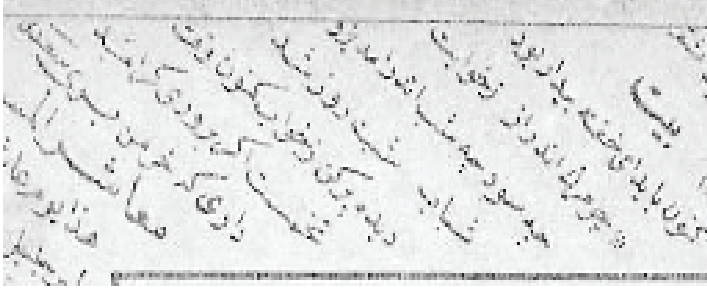
55 Bursevî, *Mecâlis*, 9.

56 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. 4, 134.

57 Bursevî, *Mecâlis*, 16.

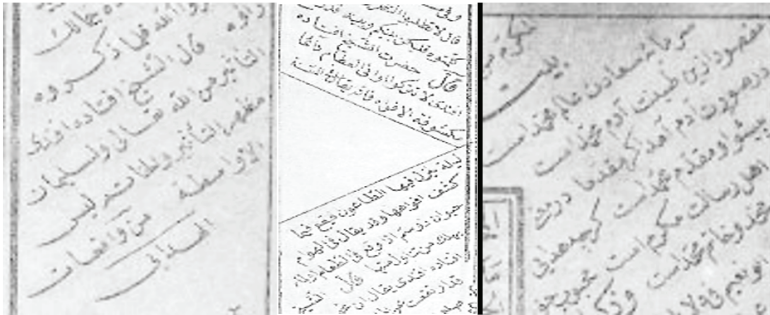
58 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. 5, 250.

atıf ile Sa'dî-i Şîrâzî, 3. sıradaki işârî ve irfanî kaynaklardan olmuştur. Mevlânâ ve Şeyh Sa'dî'den bahsetmişken Bursevî'nin şiire, nazma olan ilgisinin yüksek olduğunu, bir eserinde manzumelerinin on binden fazla olduğunu belirttiğini⁵⁹ dikkate alacak olursak, bu iki zata yaptığı atıfların bir nedenini de anlamış oluruz.

Vâkıât-ı Hüdâyî (Vâkıât-ı Mahmûdiyye)

Hız. Üftâde (ö. 988/1580), Aziz Mahmud Hüdâyî hazretlerinin (ö. 1038/1628) şeyhidir. Bursevî'nin şeyhi Osman Fazlı Efendi ise, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin halifesi Zâkirzâde Şeyh Abdullah'ın halifesi olması hasebiyle Bursevî'nin gerek Üftâde gerek Hüdâyî hazretlerine iltifatı yüksektir. Onların irfanî ve ilmî beyitlerini tefsir sadedinde kullanmaktadır. *Vâkıât-ı Hüdâyî* Aziz Mahmut Hüdâyî'nin Üftâde hazretlerinin sohbetlerinden derlediği eserdir. *Rûhu'l-beyân*'da Üftâde hazretlerinin ismine 111 yerde *Vâkıât-ı Mahmudiyye*'ye ise 23 atıf yapılmakta ve tasavvufî izahlarına yer verilmektedir. Aynı şekilde Bursevî, *Mecâlis*'te de *Vâkıât-ı Hüdâyî*'den kaynak vererek bahsetmektedir. *Mecâlis*'te bazen de "kâle hazreti şeyh Üftâde Efendi" diyerek aktarımda bulunmaktadır. Bazen de bir beyit aktarır ama Üftâde'ye ait olduğunu belirtmez. Birer örnek alıntı aşağıdadır.⁶⁰

59 Bursevî, *Kitâbü's-silsileti'l-Celvetiyye* (İstanbul: Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291), 103.

60 Bursevî, *Mecâlis*, 18, 27, 34.

Bursevî, *Rûhu'l-beyân*'da bu iki veli zatı gördüğünü belirttiği rüyası, kendisinin onlara bağlılığını ve yaptığı alıntılarını izah etmektedir:

“Üsküdar'da olduğumuz halde bir gece hazreti Muhammed Üftâde ve Mahmud Hüdayî -kaddesallhu sırrehuma- temessül edüp, gelüp yanıma oturdular. Hazret-i Üftâde âğâz (başta) kelim edüp: İşte Üftâde- Üftâde, Hüdâyî -Hüdâyî diye diye âhir sende onlara eriştin buyurdu.”⁶¹

el-Lâ'ihâtü'l-berkıyyât fî keşfi'l-hucüb ve'l-estâr 'an vücûhi esrârı ba'zî'l-ehâdîs ve'l-âyât

Bursevî'nin şeyhi Osman Fazlı İlâhî'ye ait olup *Rûhu'l-beyân*'nın kaynaklarından biridir. Osman Fazlı Efendi bu eserinde bazı âyetlerin tasavvufî yorumunu yapmış ve gönlüne doğan bilgileri vahdet-i vücud doğrultusundaki bir tasavvuf anlayışıyla kaleme almıştır.⁶² Bursevî *Mecâlis*'te bu esere henüz atıfta bulunmamıştır. Esasen bu eseri zikretmeyebilirdik. Ne var ki, *Şâmîle* programı ile *Mecâlis*'i *Rûhu'l-beyân*'da ararken yaptığımız ayrıntılı taramalarda tefsirin irfanî kaynaklarını görmeye başlayınca ve daha önce üzerinde böyle bir çalışma yapılmadığından bu gibi eserlere yer vererek *Rûhu'l-beyân*'ın daha yakından tanınmasını da gözetmek istedik. *Rûhu'l-beyân*'da “şeyhim”, “şeyhim ve senedim allame...” şeklinde yaptığı nisbetlerle 90'dan fazla yerde âyetlere veya hadislerle getirdiği yorumları nakletmektedir. Bursevî, *el-Lâ'ihâtü'l-berkıyyât*'a 12 yerde isim vererek atıf yaparken, diğer atıflarını çoğunlukla “şeyhimden şöyle işittim” diyerek nakletmektedir. Bursevî, büyük sufilerin sözlerine neden bu kadar çok yer verdiğinin bir sebebini de hatıratında şöyle ifade etmektedir: “Sâdât-ı sûfiyenin (k.s.) söyledikleriyle başkalarının sözlerinden daha fazla meşgul oluyoruz. Bunu nebevî hadislerin mânalarını anlamaya vesile olsun diye yapıyoruz.”⁶³

Abdülkerîm Kuşeyrî ve Risâle'si

Bursevî'nin, Kuşeyrî'den (ö. 465/1072) en fazla atıf yaptığı eser *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*'dir. Tasavvuf tarihinin en önemli kaynaklarından kabul edilen eserde Kuşeyrî, tasavvufun temeli olan konuların Sünnî akideye tam anlamıyla uyduğunu ortaya koyarak sufilerin Sünnî çevrelerde uğradıkları eleştirilere cevap vermek, ayrıca onların bu çerçeve dışına çıkmalarını önlemek istemiştir.⁶⁴ Bursevî'nin, Kuşeyrî'nin *Letâîfü'l-işârât* adlı işârî-tasavvufî tefsirine atfı pek sınırlıdır. Eserin

61 Bursevî, *Rûhû'l-Beyan*, c. 1, 153.

62 Yıldız, “Atpazarî Osman Fazlı,” 85.

63 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 78.

64 Süleyman Uludağ, “Kuşeyrî,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 26 (İstanbul: TDV yayınları, 2002), 473.

ismine üç yerde yer vermiştir. *Rûhu'l-beyân*'da onun izahlarını genelde “قال القشيري” diyerek alıntılanmıştır.

Bursevî, *Mecâlis*'te Kuşeyrî'ye 6 yerde atıfta bulunmuş olup, *Rûhu'l-beyân*'da Kuşeyrî'nin kaynaklık değerini fazlaca artırmış ve kendisine 79 atıf yapmıştır. Bursevî, *Mecâlis*'te temel işârî-tasavvufî kaynaklarıyla başladığı adımları Bursa'daki vaazlarında da devam ettirerek *Rûhu'l-beyân*'ı vücuda getirdiği görülmektedir.

Diğer Kaynakları

İkdü'd-dürrer: Bursevî'nin *Mecâlis*'teki en büyük kaynağı bu eserdir. 93 varaklık *Mecâlis*'te bu esere 83 atıf yapmışken *Rûhu'l-beyân* gibi hacimli bir çalışmada 14 atıf yer almaktadır. Bursevî, hadis ve İslâm tarihi konularında atıfta bulunduğu *İkdü'd-dürrer*'in kaynak kullanımını, muhtemelen daha temel kaynaklara müracaat ettiği için azaltmıştır.

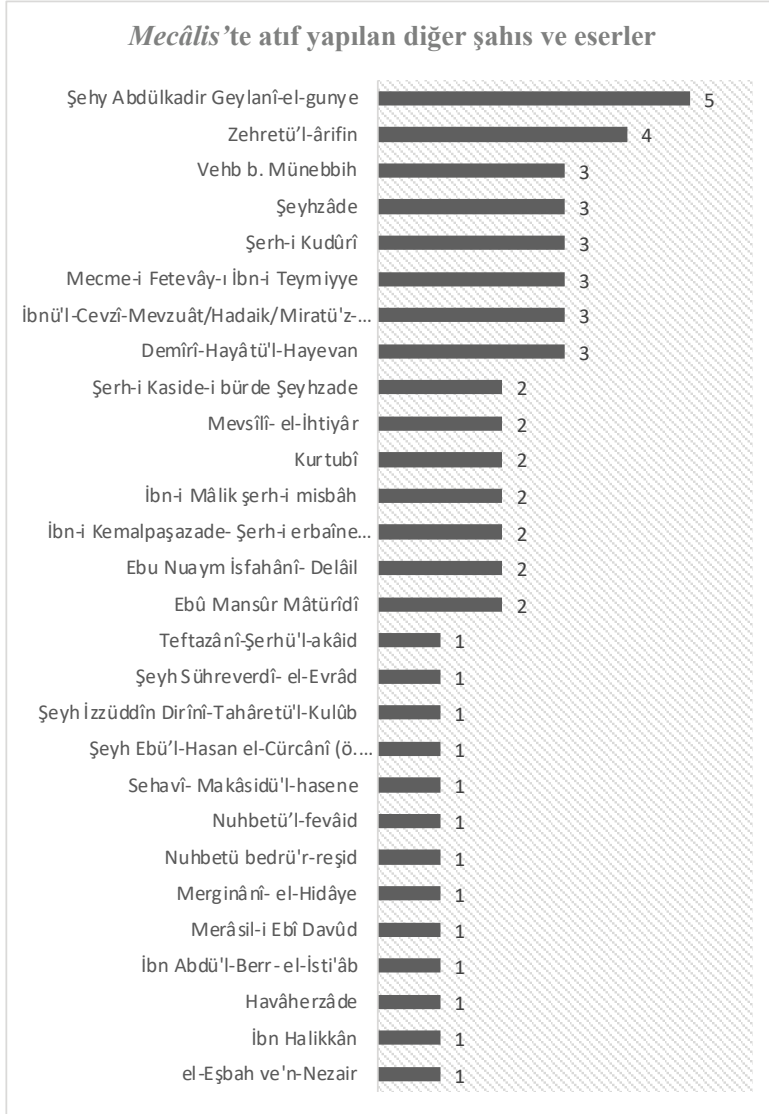
Şerhu's-şira' İbn Seyyid: Bursevî'nin *Mecâlis*'teki “Şerhu's-şira”, “İbn Seyyid” dipnotları ile 25 atıf yaptığı bu eseri *Rûhu'l-beyân*'da da kullanmış olup, kendisine tefsirinde 7 yerde atıfta bulunmuştur. Bu eserden bazı âyetlerin tefsiri ve hadislerin şerhi noktasında istifade etmiştir.

Ravzatü'l-ulemâ: Bursevî'nin *Mecâlis*'teki kaynaklarından olup esere 10 atıf yapmıştır. Bursevî eseri, *Rûhu'l-beyân*'da da kullanmış ve 16 yerde kaynak göstermiştir.

Bursevî, *Mecâlis*'te pek çok zâhit veya tasavvuf ehl-i zatlara ait söz, kıssa ve kerametlere yer vermektedir ki tarihî sıra içinde bu muhterem ricâl şunlardır: Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Mâlik b. Dînâr, (ö. 131/748), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Bişr-i Hâfî (ö. 227/841), Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848), Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922), Kadî İyaz (ö. 334/946), Ebû Bekir Şiblî (ö. 544/1149), Abdülkâdir-i Geylânî (ö. 561/1166), Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221). *Mecâlis* bu yönüyle de *Rûhu'l-beyân*'ın bilindik yapısını yansıtmaktadır.

Son olarak *Mecâlis*'te atıf yapılan diğer şahıs ve eserleri de göstererek hem bu kitabın kaynak yapısını hem Bursevî'nin daha erken bir yaşta, bu kısa eseri telif ederken ne kadar çok kaynağa atıfta bulunduğunu ortaya koymak istiyoruz. Ne var ki hem bu atıfların azlığı ve hem daha önce temel tefsir ve irfanî kaynaklarının ayrıntılı ele alınması nedeniyle, bu eserleri yeniden bir kıyasa tâbi tutmayı gerekli görmedik. Yapılan taramalarda bu eserlerin hem büyük çoğunluğu *Rûhu'l-beyân*'da yer almakta hem de *Mecâlis*'teki yer alış azlığı tefsirde de benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda aşağıda yer alan Merginânî ve Teftâzânî gibi

âlimlere ve sair kaynaklara olan atıflarına bakınca *Rûhu'l-beyân*'ın işârî tarafına göre fıkıh ve kelam tarafının aynı *Mecâlis* gibi daha sığ olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Tablo-5

Mecâlisü'l-va'z ve't-tezkîr'in Tasnif Yapısı ve İşlenen Vaaz Konuları

Bursevî, *Mecâlis*'te vaazlarını, ilgili ayda ifa edilen ibadetlere, mübarek gün ve gecelere tahsis etmiştir. Her meclis konuya dair serlevha bir âyet-i kerîme ile başlar. Âyetin Arapça tefsiri özlü olarak sunulur. Yine âyetin Türkçe meali, tefsiri bir ifade ile verilir. Daha sonra bu ana metin, etrafındaki izahlarla genişler. Konular işlerken sebep-i nüzûl, lugavî, beyânî ve işârî tefsirler, hadisler ve şerhleri, fikhî bahisler, tarihî olaylar, ibret verici kıssalar ve önemli beyitler kullanılarak etraflıca ele alınır. Bu yapısı ile *Rûhu'l-beyân*'ın tasnif şeklini yansıtır. Nitekim Bursevî, *Rûhu'l-beyân* hakkında "...Nazm-ı Kerîm'i tertip üzere nakletmeye başladım. Her meclisi alışılmamış bir üslûpla yazıya geçirdim"⁶⁵ diyerek tasnif yapısı için "meclis" ifadesini kullanmıştı. *Mecâlis*'te irad edilen vaazlar, şu 12 fasıl ve meclis konuları etrafında şekillenmiştir. Aşağıda eserin içindekiler kısmına dair nüshadan serlevha âyetler ve konular incelenebilir.

1. Muharrem faslı: Muharrem ayının fazileti, Aşure günü ve bu ayda meydana gelen olaylar vb.
2. Safer faslı: Nesih âyeti ve Safer ayı ile olan bağı.
3. Rebîülevvel faslı: Mevlidi'n-Nebî, vefâtı'n-Nebî, kıssa-ı İbrâhim vb.
4. Rebîülâhir faslı: Cuma ve faziletleri.
5. Cemâziyelevvel faslı: Teheccüt ve faziletleri.
6. Cemâziyelâhir faslı: Bu ayla ilgili olması hasebiyle haram ayda savaşa dair âyetin tefsiri.
7. Receb faslı: Receb ayının faziletleri ve Resûlullah'ın miracı.
8. Şâban faslı: Berat gecesi ve Şâban ayına dair konular.
9. Ramazan faslı: Teravîh, oruç ve ona bağlı konular, zikir, itikâf, miraç, Kadir Gecesi.
10. Şevval faslı: Şevval'de tutulacak oruç ve şirke dair bir âyetin tefsiri.
11. Zilkade faslı: Bu aya dair bilgiler ve haccın ahvali.
12. Zilhicce faslı: Haccın tarihçesi, Kâbe'nin yapımı, hac ahkâmına dair pek çok konu işlenmiştir.

65 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 418-419.

فصل في المحرم	
٤	المجلس الأول من سورة الشعراء عند الله في عشرين شعرا في عشرين المحرم
٨	المجلس الثاني من سورة هود في وقيل الرضيل في صلاة عاشوراء
١٠	المجلس الثالث من سورة المريم في واد في الكتاب في عشرين
١٢	المجلس الرابع من سورة يوسف في قالوا يا ابانا استغفر لنا في فضيلة صيام عاشوراء
١٤	المجلس الخامس من سورة الانبياء في واثوب في نادى ربه في عاشوراء وصبر النبي دم
١٨	المجلس السادس من سورة ص في ولقد قتلنا سليمان في عاشوراء وحاتم سليمان ولعن يهود
٢٢	المجلس السابع من سورة الانبياء في قلنا يا نازكوني برنا في بيان صلاة يوم عاشوراء
فصل في شهر ربيع	
٢٤	المجلس الأول من سورة التوبة في انما للناس في الكفر في شهر ربيع الحبيب
فصل في ربيع الأول	
٢٨	المجلس الأول من سورة الانبياء في وما ارسلناك الا رحمة في ربيع الأول وبيان فضائله
٣٢	المجلس الثاني من سورة الاعراف في لقد مررت على المؤمنين في ربيع الأول
٣٤	المجلس الثالث من سورة الاحزاب في ما كان محمد بن ابي طالب في ربيع الأول وما في طهره
٣٦	المجلس الرابع من سورة الاحزاب في يا ايها النبي ارسلناك شاهد في ربيع الأول وبيان مولده عليه السلام
٣٨	المجلس الخامس من سورة التوبة في لقد جاءكم رسول من انفسكم في ربيع الأول وبيان فضله
٤٢	المجلس السادس من سورة المائدة في اليوم اكملت لكم دينكم في ربيع الأول وبيان فضله
٤٤	المجلس السابع من سورة العنكبوت في يا عبادي الذين اسألوني عاقبة دينهم وبيان ما رآه من الاشجار والايام
فصل في ربيع الآخر	
٤٨	المجلس الأول من سورة الحجر في ولقد خلقنا الانسان من صصال في ربيع الآخر
٥٠	المجلس الثاني من سورة هود في وانزلت الجنة للنفوس في بيان خواص يوم الجمعة
٥٢	المجلس الثالث من سورة الجمعة في يا ايها الذين آمنوا اذا نودي للصلاة في بيان فضيلة الجمعة
٥٦	المجلس الرابع من سورة البقرة في يوم يجتمعكم ليوم الجمع وبيان ليلة الجمعة
فصل في ربيع الثاني	
٥٨	المجلس الأول من سورة النحل في ومن الليل فتهجد في ربيع الثاني
٦٠	المجلس الثاني من سورة الفرقان في والذين يبيتون لرحمتهم في بيان التهجيد
٦٢	المجلس الثالث من سورة الزمر في ان المؤمنين في جنات في فضيلة التهجيد
فصل في ربيع الثالث	
المجلس	

٦٩ المجلس الأول من سورة البقرة : يسئلونك عن الشهر في بيان جمادى الآخر

فصل في رجب شريف

- ٦٦ المجلس الأول من سورة الحج : واليهما الذين آمنوا وكنوا أسجدوا في فضيلة رجب المرجب
٦٨ المجلس الثاني من سورة الشورى : وهو الذي قبل التوبة في رجب وشان مقبل الفاشين من الذين
٧٠ المجلس الثالث من سورة النور : سيجان النكاسرى في بيان معراج النبي
٧٤ المجلس الرابع من سورة البقرة : واليهما الذي في معراج النبي
٧٨ المجلس الخامس من سورة البقرة : أنا اسئلناك شاهدا في معراج النبي

فصل في شعبان

- ٨٠ المجلس الأول من سورة الذخار : حم والكتاب المبين في شعبان في ليلة البزات
٨٢ المجلس الثاني من سورة الفرقان : والذين يبيتون لآلهم في نصف شعبان
٨٤ المجلس الثالث من سورة القصص : وربك يخلق ما يشاء في ليلة نصف شعبان
٨٦ المجلس الرابع من سورة الفاطر : والله خلقكم من تراب في شعبان

فصل في رمضان

- ٨٨ المجلس الأول من سورة براءة : في رمضان وفضيلة التراويح
٩٠ المجلس الثاني من سورة البقرة : يا أيها الذين آمنوا كنت عليكم الصيام في التراويح
٩٢ المجلس الثالث من سورة البقرة : شهر رمضان الذي في المسافر والمريض
٩٤ المجلس الرابع من سورة : أو من كان ميتا في الغنم والكفارة وبيان التراويح
٩٦ المجلس الخامس من سورة البقرة : يريد الله بكم اليسر في فضيلة الصيام
٩٨ المجلس السادس من سورة البقرة : وما سنك عبادي من في أحوال رمضان
١٠٠ المجلس السابع من سورة البقرة : احل لكم ليلة الصيام في الصيام وبيان وقته
١٠٢ المجلس الثامن من سورة البقرة : ولا تأكلوا أموالكم في الاعتكاف
١٠٤ المجلس التاسع من سورة البقرة : وهذا ذكر مبارك أنزلناه في فضيلة الذكر في رمضان
١٠٦ المجلس العاشر من سورة النحل : والذين هاجر في الله من بعد ما لحوا في قبول التوبة
١٠٨ المجلس الحادي والعشرون من سورة النور : والذين هاجر في الله من بعد ما لحوا في قبول التوبة
١١٠ المجلس الثاني والعشرون من سورة النور : والذين هاجر في الله من بعد ما لحوا في قبول التوبة
١١٢ المجلس الثالث والعشرون من سورة النور : والذين هاجر في الله من بعد ما لحوا في قبول التوبة
١١٤ المجلس الرابع والعشرون من سورة النور : والذين هاجر في الله من بعد ما لحوا في قبول التوبة
١١٦ المجلس الخامس والعشرون من سورة النور : والذين هاجر في الله من بعد ما لحوا في قبول التوبة
١١٨ المجلس السادس والعشرون من سورة النور : والذين هاجر في الله من بعد ما لحوا في قبول التوبة

فصل في العيد

- ١٢٠ المجلس الأول من سورة الأمل : قد أفلح من تمكى في عيدا لقطس

١٢٢	المجلس الثاني من سورة طه * قال موعدهم يوم الزينة في عهد الفطر
١٢٤	المجلس الثالث من سورة هود * ويطعمون الطعام في الاضام في يوم الفطر
	فصل في شوال
١٢٦	المجلس الاول من سورة الزمر * ولقد اوحى اليك في شوال وصيام السنة فيه
١٢٨	المجلس الثاني من سورة التوبة * يا ايها الذين امنوا ما لكم في شوال وصلوة العتقاء فيه
	فصل في ذي القعدة
١٣٠	المجلس الاول من سورة الاعراف * وواعدنا موسى ثلاثين ليلة في ذي القعدة
١٣٢	المجلس الثاني من سورة البقرة * الحج اسهر معلوما في ذي القعدة وبما احوال الحج مفصلا
	فصل في ذي الحجة
١٣٤	المجلس الاول من سورة الشورى * والله على الناس حج البيت في ذي الحجة في بيان احوال الحج
١٣٦	المجلس الثاني من سورة الحج * واذن في الناس بالحج في بيان دعوات ابراهيم ولحوال الحج
١٣٨	المجلس الثالث من سورة ابراهيم * ربنا اني اسكنت من ذريتي في الحج ودعوة ابراهيم
١٤٠	المجلس الرابع من سورة الاحزاب * يا ايها الذين امنوا اذكروا الله في الاعمال التي تبلغ اجرها الجرح وشركاها
١٤٢	المجلس الخامس من سورة ابراهيم الفواعل من البيت في بناء الكعبة
١٤٤	المجلس السادس من سورة التوبة وانما الزكوة في قصة ذبح اسمعيل وبيان انواع القران
١٤٦	المجلس السابع من سورة الاعراف * فالادبنا ظلم انفسنا في فضايل صيام عشر ذي الحجة
١٤٨	المجلس الثامن من سورة النساء * وذكروا الله موسى بكلمة في فضل الحج وبيان شفاعته الكعبة واركاب الحج
١٥٠	المجلس التاسع من سورة الحج والعمرى لله في العرفات وانما الحج وبيان الرمدفة وفضل يوم عرفة
١٥٢	المجلس العاشر من سورة طه * ثم يحقاه ربه في بيان حج الاكبر وصلوة ليلة القدر
١٥٤	المجلس الحادي والعشرون من سورة البقرة في صوم يوم عرفة والذعاء في العرفة
١٥٦	المجلس الثاني والعشرون من سورة البقرة في حق الاضحية وفضائلها ودعاء قربان
١٥٨	المجلس الثالث والعشرون من سورة يوسف * الذين احسنوا في الاعباد وبيان رؤية الله
١٦٠	المجلس الرابع والعشرون من سورة البقرة * ونبش الذين امنوا في الجنة وحوالها وبيان رؤية الله
١٦٢	فصل في المجلس المتفرقة ان الله عند علم الساعة في ذراع السنة والذماء في آخرها
١٦٤	المجلس في الزكوة والصدقة والقرض من ذا الذي يقرض الله قرضا حسنا
١٦٦	المجلس في بناء المسجد وفضائلها انما يعمر مساجد الله
١٦٨	المجلس في الزكوة والشيطان بعد كرم الفقر
١٧٠	المجلس في احوال اهل الجنة والنار وبيان شفعات محمد لعصاة امته
	مجموع المجالس ثلث وسبعين

Sonuç

İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ı, vaizler, tasavvuf ehli ve tefsir meraklılarının müracaat ettiği, çokça kaynaktan istifade edilip klasik tefsir müktesebatının yanı sıra nesir ve nazım şeklindeki tasavvufî kaynakların pek fazla kullanıldığı, samimi ve azimli bir derviş tarafından yazılmış, işârî yönü ağır basan bir tefsirdir. Kendisinden sonra bu vasıflarda bir tefsir derlenmemiş olduğu tefsir ehline bilinmektedir.

Bu çalışmada, Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ı her ne kadar Bursa'da yazmış olsa da tefsirin yazım modelinin Üsküp yıllarında kaleme aldığı, *Mecâlisü'l-va'z ve't-tezkîr* adlı eserinde şekillendiği, burada takip ettiği yolun, koyduğu çekirdeklerin, Bursa'da sümbüllendiği tespit edilmiştir ki, araştırmamızın öncü sonuçlardan biri budur.

Bu sonuca ulaşmak için Bursevî'nin *Mecâlis*'teki tefsir kaynaklarına yaptığı atıfları, *Rûhu'l-beyân* ile mukayese edilmiş ve neticede klasik tefsir olarak kullandığı eserlerin hemen tamamını *Rûhu'l-beyân*'da da takip ettiği görülmüştür. Bazı referanslarında ise kısmi değişiklikler tespit edilmiştir. Bu bağlamda Bursevî'nin *Keşşâf* ve Ebüssuûd tefsirine dair atıflarında bir artış gözlenmiştir. Bunlar dil yönü ağır basan ve lugavî tefsir yazımında öteden beri çokça istifade edilen eserlerdendir. Bu iki tefsirin yanı sıra Râğıb el-İsfahânî'nin *Müfredât*'ına 708 atıf yapılması, *Rûhu'l-beyân*'ın dil ve edebiyata önem veren beyânî tefsir tarafını yansıtmaktadır. Dikkat çekici bir yön olarak Kevâşî'ye 170 atıf ve Kâşifî'ye 884 atıf yapıldığı tespit edilmiştir. Bursevî'nin bu tefsirlerinden çok fazla istifadesi, kendisinin bu eser sahiplerine olan alakası ve tefsirlerini daha makbul ve kullanışlı bulması ile ilgili olduğu düşünülmektedir.

Rûhu'l-beyân'ın baskın bir işârî-irfanî bir tefsir olarak anılması gayet yerindedir. Verilen istatistiklerde görüldüğü üzere bu tür eserlere yapılan atıflar, klasik tefsirlere fark atmaktadır. Bu bağlamda *Te'vilât-ı Necmeddîn Dâye*'nin 1379, *Mesnevî*'nin 755 ve Sa'dî-i Şirâzî'nin 656 atıf almış olması, tefsirin ağır basan yönünü açık bir şekilde göstermektedir.

Bursevî'nin *Mecâlis*'te takip ettiği tasnif yapısı ve kaynak olarak yer verdiği beyânî ve işârî tefsirlerin kullanım oranları *Rûhu'l-beyân* ile paralellik arz etmektedir. Her iki eser de Bursevî'nin ilmi bir üslupla fakat vaiz kimliği ile telif ettiği eserler olup ikincisi, birincisinin modelinde genişleyen bir tefsir olmuştur.

Mecâlis'teki kaynaklarda yer almayan diğer tasavvufî şahsiyetlerin *Rûhu'l-beyân*'daki rolleri toplu bir şekilde ilk defa sayısal veriler eşliğinde gösterilmiştir. Böylece tefsirin işârî-irfanî yönünün beyânî tefsir tarafına göre, yapılan atıflar dikkate alındığında 1/6 oranında ağır bastığı gözlenmiştir.

Tamâmü'l-feyz fî bâbî'r-ricâl adlı hatırat, Bursevî'nin şeyhine gönülden bağlı, samimi ve gayretli bir derviş olduğunun, İbn Arabî, Konevî, Üftâde, Hüdâyî ve Osman Fazlî Hazretleri'nin ilmî ve irfanî geleneğini takip eden ve zenginleştiren bir sufi-müfessir olduğunun delilleri ile dolu olduğu müşahade edilmiştir. Eserin incelenmesi kendisinin anlaşılması adına pek yerinde olacaktır.

Üsküp, onun celal tecellisi yaşadığı, olgunlaşma sürecinde adeta törpülendiği zorlu yılları olmuş, hakkı açıkça söyleme vasfı, takip ettiği dinamik tebliğ tarzı, beldenin müftü vb. din görevlileri ile sürtüşme ve bazı restleşmelerle sonuçlanmış neticede şeyhi, Üsküp'ten ayrılmasını istemiş, çıkışı ile diğer beldelerde nispeten kolaylık yaşamış olup neticede Balkanlar'da verimli bir dönem geçirmiştir.

Bursevî gibi bir şeyhin ilk olarak Baba Meddah'ta konaklaması ve samimane bir derviş ve halife/vekil olarak Üsküp'te hizmet etmesi, oradan evlenmesi ve *Rûhu'l-beyân*'ın temellerinin orada şekillenmesi; bu şehir ve bölgenin, İslâmî ve tarihî bağlarının feyz ve gölgesi altında hayırlı hizmetlerle yaşayacağını bir nişanesidir.

Kaynakça

- Ata, M. Mahfuz. “Kevâşî.” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, 340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.
- Baki, Süleyman. “Üsküp Meddah Medresesi ve Kapatılmadan Önce Yetişen Müderrisler.” *Balkanlar ve İslam içinde*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Kitabü'n-netîce*. Hazırlayan Ali Namlı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye*. İstanbul: Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Mecâlisü'l-va'z ve't-tezkîr*. İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Arapça Koleksiyonu, no: 245. yer no: 1303 H/1885.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân*. Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Tamâmü'l-feyz fî bâbî'r-Ricâl*. Çeviren Ramazan Muslu ve Ali Namlı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Vâridât-ı Hakkıyye (Vâridât-ı Kübrâ)*. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, nr. 86.
- İnbaşı, Mehmet ve Eyüp Kul. *Balkanlarda Bir Türk Şehri Üsküp*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Kara, Mustafa. “Tasavvufi Hayat ve Düşünceyi Tenkit (İsmail Hakkı Bursevi Örneği).” *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü* 2 (2003): 195-203.
- Kara, Recep. “Tibyân Tefsiri.” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, 127-128. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

- Öztürk, Şeyda. *İsmail Hakkı Bursevî, Seyr-i Sülûk Üç Tuhfe*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Sarıgül, Murat. “Zemahşerî ve Fahreddin Râzî’ye Meşhur Tefsirlerde Yapılan Atıfların Sayısal Olarak Tespiti ve Değerlendirilmesi.” *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (Haziran 2020): 129-150.
- Uludağ, Süleyman. “Kuşeyrî.” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, 473-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Tuğluca, Murat. “Osmanlı’da Vergi İndirim Talepleri, Müzakere ve Uzlaşısı (1648-1687).” *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi* 80 (Haziran 2023): 115-147.
- Yıldız, Sakıb. “Atpazarî Osman Fazlı.” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, 83-85, İstanbul: TDV Yayınları, 2022.